

8. Лошак М. Несколько слов о винницкой Иерусалимке // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. III: 1920–1950-ті рр. Вінниця: Віноблдрукарня, 2019.
9. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). Т. II. Вып. 1, 2. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. К., 1890.
11. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007.
12. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / За ред. Легуна Ю.В. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017.
13. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016.
14. Зінченко А. Міський краєвид Вінниці XVIII ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наук. історико-краєзн. конф. Вінниця: Твори, 2020.
15. Бируля О. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна, 1930.

Олександр Криворучко

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЄВРЕЯ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ (МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ)

Анотація. У статті досліджується висвітлення в творах української історико-мемуарної прози XVII – XVIII ст. українсько-єврейських відносин доби Хмельниччини: економічні взаємини напередодні української національно-визвольної революції XVII ст., релігійний аспект, антиєврейське насильство в ході козацько-польського протистояння, краєзнавчий аспект проблеми.

Ключові слова: Хмельниччина, Поділля, козацькі літописи, історична пам'ять, юдофобія.

Oleksandr Kryvoruchko

FORMATION OF THE IMAGE OF A JEW OF THE KHMELNYCH REGION IN THE COSSACK CHRONICLES (MATERIALS FROM THE HISTORY OF PODILLIA)

Abstract. The article examines the coverage in works of Ukrainian historical and memoir prose of the 17th – 18th centuries of Ukrainian-Jewish relations of the Khmelnytskyi period: economic relations on the eve of the Ukrainian national liberation revolution of the 17th century, the

religious aspect, anti-Jewish violence during the Cossack-Polish confrontation, and the local history aspect of the problem.

Keywords: *Khmelnyskyi region, Podillia, Cossack chronicles, historical memory, Judeophobia.*

Основним джерелом дослідження є монументальні твори української історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст.: Літопис Самовидця, літопис Самійла Величка та Літопис Грабянки [1, 2]. Для розуміння окремих аспектів досліджуваної проблеми важливою є інформація, яку містять подорожні нотатки членів іноземних дипломатичних місій, що відвідували українські землі в період української національно-визвольної революції XVII ст. [3, 4]. Важливим джерелом для розуміння трагедії єврейського народу в роки Хмельниччини є одна з найвідоміших єврейських хронік – праця єврейського рабина із Заслава Натана Гановера «Глибокий мул» («Євен Мецула»), яка присвячених подіям 1648–1949 рр. в Україні та написана на основі особистих спогадів автора, доповнена свідченнями очевидців [5] та інші твори тогочасних єврейських авторів [6]. У монографії Ю. Тарасенко, що присвячена дослідженню найважливішого твору класика польської літератури та історіографії XVII ст. Самуеля Твардовського «Wojna Domowa», міститься, зокрема, ґрунтовний аналіз його впливу на українську та польську історіографії XVII–XVIII ст. [7]. Цінні свідчення про висвітлення українсько-єврейських відносин доби Хмельниччини в козацьких літописах містить стаття відомого дослідника ранньомодерної та модерної історії України Зенона Когута, в якій досліджується дана проблема через призму формування української історичної пам'яті у XVII–початку XX ст. [8].

Автори козацьких літописів продовжили традиції, закладені православною церковною історіографією (Павло Халєбський, Феодосій Сафонович [9]), запозичили багато описів подій та їх оцінок у представників польської історичної літератури XVII ст. (Самуель Твардовський, Васпасіян Каховський [10] тощо) та використали свідчення єврейських хроністів – сучасників тогочасних подій [6].

Варто зазначити, що у козацьких літописах розповіді про євреїв (економічну роль євреїв в економічному житті краю, релігійний аспект, антиєврейське насильство в ході козацько-польського протистояння тощо) не є окремим предметом висвітлення. Сюжети, що містять згадки про євреїв у цих джерелах, нечисленні та побіжні. Більше того, євреїв в них не фігурують як самостійні учасники історичних подій, а є складовою висвітлення польсько-української проблеми.

Як зазначає З. Когут, «у ранніх козацьких літописах єврейські мотиви цілком підпорядковані польській темі». Як наголошує історик, автори літописів у висунутих проти поляків головних звинуваченнях (порушення прав і вольностей козацького стану та нехтування правами Православної Церкви) характеризують євреїв як агентів поляків. Зокрема, євреїв, як орендарів й управителів шляхетських

маєтків, звинувачено в тому, що вони «наживаються на козаках і селянах через економічне визискування, горілчану монополію, стягнення різноманітних податків» [8, с. 258].

Так, невідомий автор «Літопису Самовидця», висвітлюючи причини і початок виступу козаків під зверхністю Б. Хмельницького, серед факторів, які до нього призвели (розкрадання полковниками козацьких податків до королівської казни, відміна виборності козацької старшини, примушення козаків до незвичної роботи, привласнення козацьких військових трофеїв тощо), зазначає, що в містах «от жидов тая была кривда, же неволно козакові в дому своем жадного напитуку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги» [1, с. 46].

Розповідаючи про гноблення селян, літописець основну провину покладає не на польських землевласників, а на старост, намісників і євреїв-орендарів. Їх звинувачено в тому, що вони багатіють «вимишляючи чинши великіє, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухіє, з жорнов плату и инное, отнимания фолварков» [1, с. 47]. Звинувачення євреїв у обкладенні козаків новими податками та конфіскації майна у боржників зустрічаємо й у сюжеті літопису Г. Грабянки, що фактично є переказом тверджень Самовидця: «жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі невільно було тримати» [2, с. 887]. Згадку про утиски і розорення українців поляками і орендарями-євреями містить і промова Б. Хмельницького, переказана С. Величком [2, с. 243]. Ті твердження авторів козацьких літописів про нові податки і оренди як важливу причину козацького повстання повною мірою співпадають з роздумами С. Твардовського, який засуджує шляхту у надмірному визиску селян і запровадженні нових форм гноблення: «О! Очкове, рогове, оренди, ставщизни, поємщизни, пресуди і сухомельщизни!» Хроніст наголошує, що ці дії згодом важко вдарили по самій шляхті [7, с. 106].

Відомий український медієвіст Н. Яковенко справедливо зауважує, що українські терени в першій половині XVII ст. майже не охопила хвиля антиєврейських настроїв, які мали місце в інших регіонах Речі Посполитої. А раптовий спалах ксенофобії українців до юдеїв у добу Хмельниччини історик теж визначає соціальними причинами: причетністю «єврейської торгівельно-посередницької маси до світу «ляхів». До того ж, дослідниця наголошує, що саме представники польської верхівки «охоче заробляли на підприємливих грошовитих євреях, передаючи їм право на збір податків у своїх володіннях, на різноманітні промисли й оренду корчмів і млинів». В результаті «єврей-орендар ніби перемикав на себе напругу між власником і підданими, а релігійна нехоть – відчуття «християнського приниження» – додатково підсилювала соціальну ворожість» [11, с. 339].

Утвердження козацької адміністрації супроводжувався вбивствами та грабунком представників попередньої влади на привілеєйованих соціальних груп: «гдеколвек знайшлася шляхта,

слуги замкові, жида й уряди міські – усе забияли, не щадячи ані жон і дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецькіє и двори жидовськіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого» [1, с. 52].

Літописець зазначає, що багато шляхтичів, щоб урятуватися, «жидов повидавали з маєтностями». Однак, це не рятувало їх від кари повстанців [1, с. 52]. Свідчення про те, що шляхтичі для порятунку власного життя видавали козакам на розправу євреїв, зустрічаємо і у літописі Г. Грабянки (події у передмісті Тульчина Нестерварці в 1648 р.) [2, с. 892].

Однак, Н. Гановер зазначає, що події у Нестерварці мали такі важливі наслідки: «І всі пани, які довідалися про цю подію, визнали, що це заслужена кара, і відтоді вони підтримували євреїв, не видаючи їх до рук лиходіїв. Хоча козаки пізніше не раз обіцяли панам, що не чіпатимуть їх, а тільки євреїв, пани їм більше не вірили» [5, с. 61].

Описуючи утиски православної церкви католиками та уніатами, автор «Літопису Самовидця» наголошує, що «ліпшое пошанованне ляда жиदिщеві спросному било, аніжели найліпшому християнинові русинові» [1, с. 51]. В описі Я. Гільдебранта подорожі шведського посольства до Б. Хмельницького зустрічаємо свідчення, що «козаки повинні були давати жидам чинш за відмикання церков, коли хотіли хрестити своїх дітей» [3, с. 95]. Звинувачення євреїв у оренді православних храмів зустрічаємо і в пізнішому творі Г. Грабянки: «Навіть храми господні жидам розпродали і малят тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правила, були віддані в оренду жидам» [2, с. 886].

Невідомий автор літопису Самовидця зазначає, що під час воєнних дій «многіє на тот час з жидов, боячися смерти, християнскую віру прийняли», але врятувавшись, згодом поверталися до своєї віри [1, с. 52]. Подібні свідчення можна зустріти і в описі Я. Гільдебранта [3, с. 95]. Про те, що повстанці залишали євреїв живими і не чіпали їхнього майна, якщо ті погоджувалися перехрещуватися у православну віру, наголошував і М. Костомаров у своєму історичному портреті Б. Хмельницького. Історик переповідає свідчення сучасника подій, як у Ладжині козаки, полонивши кілька тисяч євреїв, пообіцяли зберегти їм життя, якщо вони приймуть християнську віру. Ті відмовилися, за що були страчені [12, с. 368].

На думку Н. Яковенко, «уявлення про «праведну» мету знищення євреїв – соціального ворога та релігійного опонента – знімало гріх убивства як такого, призвівши до масового терору» [11, с. 340].

Оповідуючи жажіття війни, автор «Самовидця» свідчить, що «в Україні жадного жида не зостало» [1, с. 52]. Архидякон Павло з Алеппо, описуючи подорож антиохійського патріарха Макарія через козацькі землі у 1654 р., зазначає: «Що ж до жидів та вірмен, то їхні будинки, крамниці й заїжджі двори, які їм належали, також зробилися лігвищами

для диких звірів, бо Хмель, заволодівши цими численними містами, винищив у них до ноги всі чужі народи» [4, с. 50].

М. Костомаров, оцінюючи масштаби винищення євреїв під час Хмельниччини, зазначав, що за свідченням сучасників «в Україні їх загинуло тоді до ста тисяч, не рахуючи тих, котрі померли від голоду і спраги в лісах, болотах, підземеллях і потонули у воді під час даремної втечі» [12, с. 368]. Н. Яковенко, наводячи цю ж цифру втрат єврейської людності за даними єврейських хроністів, конкретизує, що «в тому числі при здобутті Максимом Кривоносом Немирова – близько 6 тис., Тульчина – 1,5 тис., Бара – 2 тис., Полонного – 10 тис.». Таку ж кількість жертв погромів ми зустрічаємо у М. Грушевського [13, с. 37–38, 43] (з розбіжностями щодо Полонного: у Грушевського названо 12 тис.), що є свідченням використання дослідниками однакових джерел (головним чином праці Н. Гановера). Дослідниця (як і М. Грушевський) вважає, ці цифри вочевидь перебільшеними, бо, за її твердженням, згідно підрахунків сучасних єврейських істориків, у всій Речі Посполитій перед Хмельниччиною мешкало 150–170 тис. євреїв, зокрема в охоплених війсьними діями регіонах – 51 тис. [11, с. 341].

Щодо подільської землі, то, за свідченням літописця, «Также и на потомтой стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тое ж ся стало спустошення замком, костелом и двором шляецким, жидовским, урядом міским и шляхті, ксіонзом, – уся тое вытрачено, а най болше жидов пропало в Немерові и в Тулчині – незличоная личба» [1, с. 52–53]. Жахливий опис страт євреїв у Полонному та інших місцях зустрічаємо у М. Костомарова [12, с. 367–368].

М. Грушевський, аналізуючи перебіг подій на Поділлі в 1648 р., характеризує лист М. Кривоноса до Заславського (написаний за кілька днів до полонського погрому), де козацький ватажок основну провину за козацько-польське протистояння покладає на євреїв: «А Жидів зволь в. м. справити аж до Висли, бо вся біда пішла від Жидів – вони вас з розуму звели» [Груш, с. 47].

За даними Г. Грабянки, М. Кривоніс на Поділлі в 1648 р. повбивав всіх поляків і «тільки жидів понад п'ятнадцять тисяч у Барі винищив» [2, с. 893]. До речі, С. Величко, описуючи захоплення Бару Кривоносом, про масове винищення євреїв не згадує – свідчить лише про загибель «чотирнадцять тисяч посілих німців, шляхти, яка поховалася тут зі своїми скарбами, їхніх дворових слуг та іншого люду» [2, с. 250]. Хоча Величко при описі згаданих подій майже цілком запозичує їх висвітлення у згаданому творі С. Твардовського, однак, як зазначає І. Тарасенко, запозичені у польського хроніста важливі звістки про події в Україні, він або пропустив, або прокоментував, надавши їм цілком іншого спрямування [7, с. 118].

Відомий дослідник В. Шевчук, аналізуючи літопис С. Величка, у вступі до твору наголошував, що це «й Літопис, й історичний, і художній, і публіцистичний твір, збірка документів автентичних і художніх стилізацій під документ, антологія художніх творів різних авторів» [2, с. 210].

Отже, автори козацьких літописів, продовжуючи традиції, закладені православною церковною історіографією, та, запозичуючи багато наративів польської історичної літератури XVII ст., зробили свій внесок у формування стереотипного образу єврея напередодні та в період Хмельниччини: головний економічний (оренди, монополії, нові податки), духовний («відкуп церков») та правовий (розправи від панського імені) експлуататор селян та козаків, чия діяльність призвела до збройного вибуху на українських теренах Речі Посполитої. Таким чином, дії окремих представників народу слугували підставами для обґрунтування застосування колективної відповідальності цілої етнічної спільноти, що було засобом залякування чи терору. На жаль, ці антиєврейські кліше залишилися міцно закорінені в історичній пам'яті українців, що не раз виливалося у непрості відносини між двома народами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Самовидця. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1971. 175 с.
2. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
3. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Фірма «Довіра», 1992. 255с.
4. Булос ібн аз-Заїма аль-Халебі (Павло Халебський). Країна козаків. Київ: МСП «Козаки», 1995. 84 с.
5. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ: Дух і літера, 2010. 180с.
6. Боровой С. Єврейські хроніки XVII століття. Епоха «хмельниччини». Режим доступу: <https://vse-knigi.com/books/nauchnye-i-nauchno-populjarnye-knigi/istorija/page-4-186423-saul-borovoi-evreiskie-hroniki-xvii-stoletiya-epoha.html>
7. Тарасенко І. Ю. "Wojna Domowa" польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. НАН України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Серія "Літописи та хроніки", т. 2 Київ: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України м. Київ, 2011. 206 с.
8. Когут З. Повстання Хмельницького, образ єврея і формування української історичної пам'яті. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: СП «Часопис «Критика»», 2004. С. 244–272.
9. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. АН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України. Київ: Наук, думка, 1992. 336 с.
10. Майба І. Особливості відтворення подій перед облогою 1649 р. у джерелах та у працях польських істориків XIX–XXI ст. Дубенський науковий вісник. 36. наук. праць. Випуск 4:

матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 530-річчю першої писемної згадки про Дубенський замок. Дубно, 2022. С. 130–136.

11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид. перероблене та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с.
12. Костомаров М. І. Історичні твори. Автобіографія. Київ: Видавництво при Київському державному університеті, 1990. 736 с.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. Т.8. ч.III. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.

Анна Березовська

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ БРАЇЛОВА У XVIII – XIX СТ.

Анотація. *Стаття висвітлює господарське життя єврейської громади Браїлова у XVIII–XIX століттях, зосереджуючись на розвитку торгівлі, ремесел та орендних відносин. Проаналізовано роль єврейських купців і ремісників у формуванні економічного середовища містечка та його інфраструктури. Показано внесок громади у перетворення Браїлова на важливий локальний торгово-ремісничий центр Поділля.*

Ключові слова: Браїлів, євреї, торгівля, ремесла, ярмарки, оренда, економіка, Поділля.

Anna Berezovska

ECONOMIC LIFE OF JEWS BY BRAILOV IN THE 18TH – 19TH CENTURIES

Abstract. *The article examines the economic life of the Jewish community of Brailiv in the 18th–19th centuries, focusing on the development of trade, crafts, and leasing practices. It analyzes the role of Jewish merchants and artisans in shaping the town's economic environment and infrastructure. The study highlights the community's contribution to transforming Brailiv into an important local trade-craft center of Podillia.*

Keywords: Brailiv, Jews, trade, crafts, fairs, leasing, economy, Podillia.

Поділля XVIII століття вимагало відновлення господарства після численних війн і руйнувань. Містечко Браїлів розташовувалося поблизу Коломийського шляху, а також попід містечко проходив великий торговий шлях у південно-західному напрямку [1, с. 24]. Місцева поміщицька економіка потребувала посередників для збуту зерна, худоби й ремісничих виробів на ринках. Із 55 новоутворених